

Володимир Пономаренко

Київ, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

НАЗВИ ЦИГАНСЬКОГО ЕТНОСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ МОВАХ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНІ Й СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ВИМІРИ

Designations for the Gypsy Ethnos in Modern Ukrainian and Other European Languages: Historical and Sociolinguistic Dimensions

ABSTRACT: The aim of the study is a historical-etymological and sociolinguistic analysis of the above designations. The traditional Ukrainian demonym *цигани* is considered to be an ancient borrowing from Greek. Historical names in other Slavic languages have the same origin, while the less widely used Germanic names are presumably borrowed from Slavic or other (Hungarian or Italian) languages. Names like the English term *Rom(any)* have been known since the 19th century. The distribution of such names in Europe concerns primarily the political sphere and is explained by the social unacceptability of names such as the English term *Gypsies* given their negative connotations. The peculiarity of the nomination lies in the historical diversity of the names of this ethnic group in different languages, their semantic ambiguity, and characteristic secondary meanings. The historical experience of Ukrainian designations is evidenced by derivatives and figurative meanings of various, including those of a negative nature. Set expressions and paroemias (catch phrases, aphorisms etc) refer to the characteristic realities of Gypsy life and its specific features. The perception of the traditional Ukrainian name by some speakers is ambiguous, something that should be considered rather a social problem. It is caused, in particular, by ethnic stereotypes that are reflected in the language. The names *циган* and *ром(а)* are not lexical duplicates, though their meanings are quite similar. *Роми* and *ромський* are increasingly used in the media, although, it has not yet become a normative phenomenon. The use of synonyms when referring to words with a relative meaning cannot be a problem. Similarly, belonging to exonyms cannot be problematic, because the term does not contain anything negative. Therefore, there are insufficient grounds to speak of the necessity of using any designation other than the historically established one. However, the authorities and society itself have the right to choose freely.

KEYWORDS: ethnonyms, Gypsies, Roma(nies), exonyms, national stereotypes, ethnophaulisms

У наші дні окреслене в назві питання набуло особливої актуальності. Далеко не в останню чергу це стосується України, де представники циганської громади активно виступають за офіційну легалізацію самоназви **ромá** (у зверненнях до державних органів, у тому числі до Верховної Ради України) замість традиційної **цигани** з огляду на те, що остання є з історичного погляду чужою й до того

ж супроводжується негативними асоціаціями. Слід зазначити, що ця своєрідна соціолінгвістична дилема стала предметом дискусій і в інших європейських країнах, зокрема в тих, де циганська (ромська) діаспора є важливим демографічним фактором¹. Отже, йдеться про релевантні соціо- і психолінгвістичні аспекти, стосовні сприйняття одиниць мови і певних ментальних репрезентацій. Саме в такому мовному контексті спостерігається тісний зв'язок психологічного елемента з соціальним в антропоцентричному ракурсі.

Порушене нами питання видається неоднозначним і делікатним, оскільки йдеться також про зв'язок мови з психологією мовців і носіїв різних мов. Пропонуємо безпристрасний і неупереджений історико-лінгвістичний коментар, залучивши заради наочності матеріал різних мов європейського етнокультурного ареалу, в чому ми вбачаємо новий підхід до окресленої проблеми.

До необхідного і важливого в цьому контексті етимологічного аналізу відповідних назв із метою розмежування ксено- і автоетнонімів, істотного в плані теми дослідження, а також пов'язаного з їх соціолінгвістичною диференціацією, долучимо описовий, порівняльно-історичний і зіставний методи, необхідні для відстеження динаміки історичної еволюції і характерних тенденцій, а лексико-семантичний аналіз поєднаємо зі стилістичним і соціолінгвістичним (соціопсихологічним) для визначення і характеристики фігуральних значень і конотацій, бо саме такі аспекти є відображенням етнічної ментальності і психології, що позначається на існуванні певних етнічних або національних стереотипів. Такі методологічні підходи передбачають контент-аналіз відповідних етнонімічних назв у лексикографічних джерелах, а саме етимологічних, тлумачних, перекладних та інших (зокрема антропонімічних) словниках різних мов.

Етнонімічні назви – специфічний лексичний розряд, наявний у словниковому складі будь-якої мови. За словами знаного ономаста: «В усі часи етноніми привертали увагу, породжували зливу здогадів і домислів, а з розвитком науки ставали предметом серйозного дослідження»².

Це видається цілком природним, адже йдеться про важливий лексичний пласт, тісно пов'язаний із історичною географією, соціологією, психологією, етнічною ментальністю, етикою, естетикою і культурою народів. Наведене твердження особливою мірою стосується алоетнонімів (екзонімів), що відрізняються за походженням від ендонімів (автоетнонімів).

Така диференціація існує в усіх індоєвропейських мовах, а існування тих чи тих назв пояснюється історичними обставинами. У контексті української мови прикладами алоетнонімів можуть бути **греки, албанці, вірмени, фіни, угорці**. Показовим зразком є назви **німців** (первісно, як відомо, 'німих') в українській та

¹ Див., напр., А. Любка (2015), *Циган – не циган*, [в:] <https://www.books-xxi.com.ua/index.php/news/180-tsyhan-tse-tsyhanandrii-lyubka> (01.07.2021); E. Nowicka., M. Witkowski, *Cygan czy Rom? Antropologiczna interpretacja sporu o słowa*, „Studia Socjologiczne” 2018, nr 3 (230); *Rom sau țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*, eds. I. Horváth, L. Nastasă, Cluj-Napoca 2012.

² В.А. Никонов, *Читателям; Этнонимия*, [в:] *Этнонимы*, ред. В.А. Никонов, Москва 1970, с. 3.

решті слов'янських, а також багатьох інших мовах. Проте до розряду екзоетнонімів традиційно відносять і морфологічно видозмінені в інших мовах самоназви. За таких умов більшість етнонімічних назв у будь-якій мові можна тлумачити як екзоніми: пор. укр. **англійці, французи, італійці, іспанці, шведи** тощо. Отже, якщо назва **цигани** є екзоетнонімом, до цієї ж категорії належить так само «українізована» назва **рóми** (на відміну від автохтонної **ромá**).

Звернімося, однак, до етимологічних даних. Укр. **циган** традиційно вважається (з застереженням з огляду на дискусійний характер питання) прикладом давнього запозичення з грецької мови³ (перші контакти носіїв індоарійських циганських діалектів із грецькою мовою відносять до початку II тисячоліття н. е.).

Проблемними залишаються питання про етимон новогрецької назви **Τσιγγάρος**, а також про семантику відповідних середньогрецьких словоформ (XVI-XVII ст.), пов'язану з позначенням представника (візантійської) єретичної секти (що може свідчити про певну соціальну колізію) або ж зі значенням 'недоторканий'.

В інших джерелах походження назв такого зразка називається неясним, а також висловлюється думка про їх поширення через слов'ян⁴.

Утім, щодо часу появи циган у Європі існують різні версії. В етнологічній праці історика XIX ст. Георга-Бернгарда Делінга йдеться про XIV ст., а також про «таємницю їхнього походження»⁵ (пор. пізніше джерело, де говориться про XIV або XV ст.⁶), в українознавчих джерелах ідеться про початок XVI ст.⁷.

(Сучасні дослідники говорять також про «міфологізованість» циганського народу, що виявляється в оцінних судженнях⁸).

Ст.-укр. **циганин** (мн. **циганы**) зафіксовано в документах (грамотах) XV ст. (1429-1488 рр.)⁹. Слід зазначити, що в сучасному етимологічному словнику польської мови Анджея Баньковського східнослов'янські назви такого зразка (блр., укр. **cyhan**, рос. **cygan**) наведено як такі, що йдуть від польського етноніма **Cygan**, «неясної назви мандрівних племен індійського походження, ... відомих у Польщі від другої половини XIV ст.»¹⁰; на користь цього твердження свідчать наведені в цій же словниковій статті власні назви першої половини XV ст.

³ Етимологічний словник української мови, т. 6, Київ 1978, с. 526.

⁴ Митрополит Іларіон (І. Огієнко), *Етимологічно-семантичний словник української мови*, т. IV, Вінніпег 1994, с. 469.

⁵ Г.-Б. Делпінг, *Нрави и обычаи всех народов*, Киев 2003, с. 328.

⁶ Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова, *Народы. Расы. Культуры*, Москва 1971, с. 20.

⁷ Див., напр., Є. Онацький, *Українська мала енциклопедія*, кн. XVI, Буенос Айрес 1967, с. 2035.

⁸ Див., напр., Королева Е., *Образ инородца в традиционной культуре староверов Латгалии*, „Latvijas Universitātes Raksti” 2012, Nr. 772, sēj. Valodniecība. Slāvistika, lp. 48.

⁹ *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, редакційна колегія: Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький, т. 2, Київ 1978, с. 526.

¹⁰ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 2000, s. 207; пор. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, s. 69 (тут джерело походження польської назви називається непевним).

(переважно топонімічні), до того ж 1401 роком датовано хронологічно найпершу фіксацію п. **Суган** (як особової назви) і в іншому сучасному лексикографічному джерелі¹¹.

Традиційна етимологізація наведених та інших (історичних) слов'янських назв передбачає їхнє (зазначене вище) грецьке походження: пор. б. **циганинь**¹², с. **Циганин** і зафіксоване в тексті 1378 р. як прізвисько хорв. **Ciganin**¹³, відоме від XVI ст. слвн. **cigan**, що кваліфікується як запозичене з німецької мови¹⁴, ч. **čikán** і слвц. **cigan**¹⁵. Варто зазначити, що в етимологічних джерелах наводиться с.-б. (ст.-сл.) **(а)циганинь**, яке зберігає згодний елемент заперечності (негативності) у формі і значенні грецького етимона (с.-гр. **ἀτσιγγανοί/ἀθίγγανοί**)¹⁶. Що ж до російської назви, то її засвідчено в писемній пам'ятці 1558 р.¹⁷ («Ходіння на схід» купця і мандрівника Василя Познякава, в якому нами знайдено, власне, один відповідний приклад у формі родового відмінка множини **цыганов** в описі населення головного міста тодішнього османського Єгипту)¹⁸.

Відома також застаріла форма однини **цыганин**¹⁹. Зазначимо й нову історичну версію, згідно з якою цигани почали осідати на території Русі у XIII ст., а їхня назва прийшла від південних слов'ян, а саме сербів і хорватів²⁰. За іншою сучасною концепцією, російський етнонім (відомий із 1771 р.) є запозиченням із румунської мови, а історична грецька назва позначала «кочову народність, що переселилася з Мідії в долину Істра (Дунаю)»²¹.

¹¹ Z. Kowalik-Kaleta, L. Dacewicz, B. Raszewska-Żurek, *Słownik najstarszych nazwisk polskich – pochodzenie językowe nazwisk omówionych w historii nazwisk polskich*, t. I, Warszawa 2007, s. 29. Електронний варіант: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/18877/edition/38217/content> (01.07.2021).

¹² С. Младенов, *Етимологически и правописень речникъ на българския книжовень езикъ*, София 1941, с. 676.

¹³ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb 1971, s. 261.

¹⁴ F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, knj. 1, Ljubljana 1976, s. 63.

¹⁵ J. Holub, S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978, s. 107; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 58; J. Holub, F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, s. 85 (у цьому джерелі походження чеської назви визначається як непевне).

¹⁶ А.Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, т. I, Москва 1949, с. 49.

¹⁷ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. IV, Москва 1987, с. 305.

¹⁸ *Хождение на Восток гостя Василя Познякава со товарищи*, [in:] *Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН, Собрания текстов / Библиотека литературы Древней Руси*, т. 10, [в:] <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5142> (23.06.2021).

¹⁹ *Словарь современного русского литературного языка*, т. 17, ред. Ф.П. Филин, Москва 1968, с. 723.

²⁰ *Этимологический словарь современного русского языка*, редактор Л.И. Фатеева, Москва 2008, с. 379.

²¹ А.К. Шапошников, *Этимологический словарь современного русского языка*, т. 2, Москва 2010, с. 512.

Нарешті, в іншому (давньому) етимологічному джерелі йдеться також про тюркське походження російської назви²². У цьому зв'язку слід відзначити новітню розвідку польського мовознавця Марка Стаховського, в якому грецька етимологія відхиляється (з огляду на хронологічні й фонетичні невідповідності), натомість відстоюється думка про тюркське (турецько-кипчацьке) походження слов'янських назв, а також мадярської (**cigány**)²³.

Виходячи за межі слов'янського ареалу, зазначимо, що відповідні назви у балтійських мовах, тобто лит. **čigonas** і лтс. **čigāns**, вважаються запозиченими з білоруської мови²⁴.

Що ж до когнатичних назв у германських мовах, то відоме з XV ст. нім. **Zigeuner** тлумачиться як (візантійсько-) грецьке²⁵ або як запозичене з італійської чи угорської мови²⁶, причому зазначається, що до XV ст. в німецькій мові вживалася назва **Tatar** (!).

(Зауважимо з цього приводу, що укр. **татари** в минулому стосувалося також представників інших тюркських народів, а рос. **татары** поширювалася на неросійське населення Сибіру й Далекого Сходу.)

Остання версія стосується і менш поширених нині нідерл. **zigeuner**, ісл. **sígaun**, фар. **sigojnar**, норв., дан. **sigøynner**, шв. **zigenare**; фризьк. **sigeuner**, а також англ. **tzigane**, що позначає представника угорських циган і порівнюється зі згаданою вище мадярською назвою **cigány**²⁷. До того ж етимологічного ряду належать певні назви в більшості романських мов (пор. с.-лат. **cinganus** зразка XVI ст.): рум. **țigan**, що відноситься до слов'янської частини дако-романської лексики²⁸; іт. **zingaro (zingano)**, пояснюване як таке, що надійшло з середньовічної греки²⁹; від XV ст. відомі франц. **Tzigane / Tsigane**³⁰; (маловживане) ісп. **cíngaro**, пов'язане з наведеною вище італійською назвою³¹; порт. **cigano**³².

²² Н.В. Горяев, *Сравнительный этимологический словарь русского языка*, Тифлиς 1896, с. 405, XXXVII, XL.

²³ M. Stachowski, *Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'*, „Studia Etimologica Cracoviensia” 2002, № 7, S. 161, 167.

²⁴ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Heidelberg 1962, S. 70.

²⁵ E. Wasserzieher, *Kleines etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1977, S. 258.

²⁶ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23., erw. Aufl., Berlin; New York 1995, S. 911.

²⁷ *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary Based on Webster's Third New International Dictionary*, Editor in Chief: Ph.B. Gove, La Habana 1973, p. 961.

²⁸ A. de Cihac, *Dictionnaire d'étimologie dacro-romane. Eléments magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort s/M. 1879, p. 433.

²⁹ *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Santarcangelo di Romagna 2003, p. 510.

³⁰ A. Dauzat, A. Dubois, H. Mitterand, *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique*, Paris 1964, p. 771.

³¹ M. de Toro y Gisbert, R. García-Pelayo y Gross, *Pequeño Larousse Ilustrado*, La Habana 1968, p. 232.

³² A. Nascentes, *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*, Rio do Janeiro 1955, p. 117-118.

В іншому джерелі останній автор висловлює оригінальну думку про те, що циган у Європі XIV ст. «переплутали» з малоазійськими єретиками³³.

Подібні найменування існують і в окремих неіндоевропейських мовах: тур. **çingene**; мальт. **Żingar**, а також в (інших) мовах колишнього СРСР та деяких азійських країн: гагаузькій, осетинській, казахській, узбецькій, туркменській, чуваській, монгольській, в'єтнамській. Водночас у низці європейських (та інших) мов досі функціонують інші екзонімічні назви, що відбивають старі уявлення про «єгипетське» походження етносу³⁴. Ідеться насамперед про відоме з 1570 р. ісп. **gitano**, що згодом походить від **egiptano** 'єгиптянин'³⁵, кат. **gitano**, галіс. **xitano**, іт. **gitano** ('циган з Іспанії') і, нарешті, баск. **ijito**, що досі є основними найменуваннями циган у мовах Іспанії, тоді як порт. **gitano** запозичено з іспанської мови³⁶ і стосується переважно циган з Іспанії. Подібним чином у Франції використовується й назва **Gitan(o)**, що є відносно недавньою альтерацією ісп. **egiptano**³⁷, пояснюється в названому джерелі як назва циган в Іспанії і порівнюється з англ. **Gipsy** 'циган; циганський'³⁸.

Англ. **Gipsy/Gypsy** має романську основу й пов'язується зі ст.-франц. **(E)gypcian** 'єгиптянин' і 'циган'³⁹; пор. гел. (шотл.) **sipsach**.

Романський матеріал надає також інші показові приклади. Латинська географічна назва середнього періоду **Bohemia**, що позначала західну частину території нинішньої Чехії, пов'язана з назвою кельтського племені боїв. Від неї походить франц. **Bohème** 'т. с.', відповідним етнонімом є **Bohémien** (від с.-лат. **bohemus**), який уже в XV ст. позначав як чехів, так і циган, що розмістилися на названій території⁴⁰. Уважається, що перші цигани, які з'явилися у Франції, були саме з Богемії⁴¹. У сучасній французькій мові останній етнонім зберіг лише значення 'циган', а прикметникова форма збіглася з апелятивованим іменником

³³ A. Nascentes, *Dicionário etimológico resumido*, São Paulo 1966, p. 176.

³⁴ Див., напр., Р.А. Агеева, *Какого мы роду-племени? Народы России: имена и судьбы*, Москва 2000, с. 368.

³⁵ J. Corominas, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid 1998, p. 297; пор. W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1911, S. 15.

³⁶ A. Nascentes, *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*..., p. 242.

³⁷ A. Dauzat, A. Dubois, H. Mitterand, *Nouveau Dictionnaire*..., p. 343.

³⁸ *Nouveau Petit Larousse*, La Habana 1970, p. 471; H. Stappers, *Dictionnaire synoptique d'étymologie française*, Paris s. a., p. 620.

³⁹ *The Oxford Dictionary of English Etymology*, edited by C.T. Onions, Oxford 1985, p. 398; E. Weekley, *An Etymological Dictionary of Modern English*, vol. I, New York 1967, p. 640; E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, vol. I, Amsterdam – London – New York 1966, p. 691.

⁴⁰ E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, Heidelberg 1969, p. 123; A. Dauzat, A. Dubois, H. Mitterand, *Nouveau Dictionnaire*..., p. 94; O. Bloch, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, t. I, Paris 1932, p. 87.

⁴¹ Д.С. Мгеладзе, Н.П. Колесников, *Слова топонимического происхождения (топонимы) в русском языке*, Тбилиси 1965, с. 114.

у значенні ‘бурлака’ (основним чинником такої метафоризації є, звісно, мандрівний спосіб життя циган). Водночас топонім **Bohème** ‘Богемія (Чехія)’ втратив вихідне значення, натомість відбувся семантичний перехід від апелятивованого **bohème** ‘циганщина’ до позначення людей вільного способу життя (не без впливу асоціативних чинників), і саме в цьому значенні слово було запозичено багатьма мовами (укр. **богема** → **богемний** і т. д.). Схожі процеси відбулися і в інших романських мовах, пор. іт. **boemo** ‘чех’ і запозичене з французької **bohémien** ‘людина, що веде богемний спосіб життя’⁴²; ісп. **bohémio** ‘циган’ і ‘той, що живе богемним життям’; порт. **boémio** ‘циган(ський)’ уживається в значеннях ‘той, хто веде богемне життя’, ‘бродяга, бурлака’ і ‘чех; чеський’, а іменник **boémia** позначає ‘пустощі’ і ‘богемне життя’, пор. франц. **vie de bohème(s)** ‘богемне життя’, а також, приміром, нім. **Boheme**⁴³. Варто згадати в цьому зв’язку й парадоксальне на перший погляд поєднання в нині застарілому нім. **Böhme** значень ‘чех’ і ‘циган’.

В іспанській мові існує також назва **flamenco**, що поєднує значення ‘фламандець’ і ‘циган’. Проте в цьому разі йдеться радше про своєрідну омонімію лексем із різною семантикою. За сучасною версією, назва фламандців має германське походження, а назва циган виникла на метонімічній основі⁴⁴; щоправда, в останньому випадку не виключається й те, що друга назва походить, від ісп. **flama** (< лат. **flamma**) ‘полум’я’⁴⁵; саме це слово було запозичено багатьма мовами, у тому числі українською, для позначення музичного жанру, що йде з півдня Іспанії (Андалусії); зауважимо, що ініціальне (латинське) *f* збереглося в андалусійському діалекті іспанської мови⁴⁶.

Слід згадати іншу групу назв, а саме середньоазійські, що йдуть від д.-інд. [**Luli**]⁴⁷ (назва здогадно походить від ар. غربا ‘самотній’): узб. **lo‘lilar**, **jo‘gilar** (у множині). Згадаймо фін. **mustalainen** й ест. **mustlane**, пов’язані з позначеннями чорного кольору, за вихідною семантикою з ними можна порівняти, приміром, аз. **qaraqı**.

Особливого значення в наш час набуває питання про самоназву циган, поширювану з причин, пов’язаних насамперед із не завжди позитивним (у психолінгвістичному плані) сприйняттям екзонімічних назв. Однак видається необхідним зазначити, що відповідні автоетноніми стосуються фактично лише циган, що проживають у європейських країнах.

Їх не можна називати (принаймні з етимологічного погляду) європейськими, оскільки вони мають індоарійське походження. До того ж вони йдуть від

⁴² *Dictionnaire de l'Académie française*, 5ème éd., éditions eBooksFrance, p. 357.

⁴³ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch...*, S. 123.

⁴⁴ J. Corominas, *Breve diccionario etimológico...*, p. 275.

⁴⁵ J. Corominas, J.A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid 1984, p. 907.

⁴⁶ Див., напр., *El andaluz*, [in:] eloivr.net, El lenguaje andaluz, Letra F.

⁴⁷ Р.А. Агеева, *КАКОГО МЫ РОДУ-ПЛЕМЕНИ? Народы России: имена и судьбы*, Москва 2000, с. 368.

індійських назв на позначення людей із нижчої касты – мандрівних ковалів, музикантів, циркачів тощо⁴⁸.

Укр. *ром*, **роми**, **рома** можна вважати неологізмами. Це підтверджується, зокрема, тим, що такі лексеми відсутні у відповідному (5-му) томі *Етимологічного словника української мови* (2006 р.). Щоправда, в словнику Івана Огієнка є слово **ром**, пояснюване як синонім до **циган**⁴⁹.

В етимологічному словнику болгарської мови б. **ром** трактовано як етнічну назву цигана, що походить від циг. **rom** ‘чоловік’ < санскр. **domba** ‘назва членів однієї з найнижчих каст’⁵⁰.

В англomовних джерелах назви **Rom** і **Romany** визначаються як відомі з XIX ст., а значення давньоіндійського етимона тлумачиться як ‘співак і танцівник із нижчої касты’⁵¹.

Поширення в сучасній Європі назв на зразок англ. **Roma(nies)**, зокрема після лондонського Всесвітнього циганського конгресу 1971 р., стосується насамперед (соціо)політичної сфери. У сучасних англomовних джерелах трапляються пояснення, стосовні соціальної неприйнятності назви **Gipsies** з огляду на її сучасні негативні конотації⁵², тобто йдеться здебільшого про політичну коректність. Зауважимо, що в основі цієї «соціальної неприйнятності» назви – її специфічне (на психологічному рівні) сприйняття носіями різних мов. Те саме зазначено і в деяких документах і рекомендаціях Ради Європи (зокрема 2010 р.), що видається своєрідним виявом мовної глобалізації.

Словникові джерела французької мови фіксують датовані серединою XIX ст. лексеми **rom** і **romani**, що походять від самоназви циган⁵³.

У цьому зв’язку варто згадати знаного німецького мовознавця і педагога болгарського походження Христо Кючукова, що сам себе називає, як відомо з енциклопедичних джерел, **німецьким ромом** і мусульманином. Його праці стосуються насамперед питань білінгвізму, характерного для представників циганського етносу в Болгарії та інших країнах Європи⁵⁴. Слід зазначити, що переважання в сучасній Болгарії (у XXI столітті) назви **роми** порівняно з тради-

⁴⁸ Там же, с. 369.

⁴⁹ Митрополит Іларіон (І. Огієнко), *Етимологічно-семантичний словник...*, с. 194.

⁵⁰ *Български етимологичен речник*, редакционна колегія: М. Начева, Т.Ат. Тодоров, т. VI, Софія 2002, с. 316.

⁵¹ *The Oxford Dictionary...*, p. 772; E. Weekley, *An Etymological Dictionary of Modern English...*, p. 1247; A. Pachev, P. Georgiev, K. Steiner, G. Mühl, K. Koronczai, K. Dydyński et al., *Eastern Europe phrasebook*, Victoria 2001, p. 38.

⁵² Див., напр., *The Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English*, eds. N. Dalzell, T. Victor, Abingdon-on-Thames 2007, p. 943.

⁵³ A. Dauzat, A. Dubois, H. Mitterand, *Nouveau Dictionnaire...*, p. 655.

⁵⁴ Див., напр., Х. Кючуков, *Психолінгвістичні аспекти на ранния білінгвізм (врѣху материал от български, турски и ромски език)*, [в:] *Соціолінгвістика и психолінгвістика*, т. 1, Софія 1997; Н. Kyuchukov, *Turkish, Bulgarian and German Language mixing among Bulgarian Muslim Roma in Germany*, „East European Journal of Psycholinguistics” 2019, Nr 6 (2), p. 50-57.

ційною **цигани** має стосунок до науково-педагогічної діяльності названого автора, що послуговується в своїх текстах назвами **ромски език** ‘ромська мова’, **ромската жена** ‘ромська жінка’, **ромските деца** ‘ромські діти’ тощо.

У багатьох сучасних слов’янських та інших мовах назви такого зразка, принаймні на офіційному рівні, стали основними: пор. макед. і с. **Роми**, словн., хорв. і босн. **Romi**, п. **Romowie**, ч. **Romové**, словц. **Rómovia**; нім., нідерл., афр., фризьк., люкс. **Roma**, ісл. **rómafólk**, фар. **rómanar**, норв. **romanifolket**, дан. **romaer**, шв. **romer**; рум. **romi**, франц. **Roms**, іт. **rom**; вал. і гел. **Roma**, ірл. **Romaigh**, брет. **Romed**; гр. **Ρομά**; алб. **romët**; курд. **Roman**; фін. **romanit** тощо.

Згрупуємо зібраний етнонімічний матеріал в експериментальній таблиці. Значимо, що наведені зразки взято (методом суцільної вибірки, але без урахування субетнічних і розмовних назв) не тільки з лексикографічних джерел, а й із сучасних публікацій різними мовами, переважно соціокультурного змісту, що стосується насамперед ендонімів. Отже, маємо такі групи назв циганського (ромського) етносу в сучасних мовах Європи:

Мови	Традиційні (алоетнонімічні) назви	Інші екзоніми	Сучасні (ендонімічні) назви	Інші автоніми
українська	<i>цигани</i>		<i>роми</i>	<i>Рома</i>
російська	<i>цыгане</i>		<i>ромы</i>	<i>Рома</i>
білоруська	<i>цыганы</i>		<i>ромы</i>	<i>Рома</i>
болгарська	<i>цигани</i>	<i>гюпци, егути</i>	<i>роми</i>	<i>Рома</i>
македонська	<i>Цигани</i>		<i>Роми</i>	<i>Рома</i>
сербська	<i>Цигани</i>		<i>Роми</i>	
хорватська	<i>Cigani</i>		<i>Romi</i>	<i>Roma</i>
словенська	<i>Cigani</i>		<i>Romi</i>	
польська	<i>Zyganie</i>		<i>Romowie</i>	
чеська	<i>Cikáni</i>		<i>Romové</i>	
словацька	<i>Cigáni</i>		<i>Romi</i>	<i>Rómovia</i>
литовська	<i>čigonai</i>		<i>romai</i>	
латиська	<i>čigāni</i>		<i>romi</i>	
англійська	<i>Gypsies/Gipsies</i>	<i>Tziganes</i>	<i>Romani/Romany</i>	<i>Romanies/Roma</i>
німецька	<i>Zigeuner</i>	<i>Böhme</i>	<i>Rom</i>	<i>Roma</i>
нідерландська	<i>zigeuners</i>		<i>roma</i>	<i>romnichal</i>
ісландська	<i>sigauñar</i>		<i>rómafólk</i>	<i>Rómanar</i>
норвезька	<i>sigøynerne, sigøynarar</i>		<i>romanifolket, romanifolk</i>	<i>Romer</i>
данська	<i>sigøjnere</i>		<i>romaer</i>	
шведська	<i>zigenare</i>	<i>tattare</i>	<i>romer</i>	

Мови	Традиційні (алостнонімічні) назви	Інші екзоніми	Сучасні (ендонімічні) назви	Інші автоніми
французька	<i>Tsiganes</i> <i>/Tziganes</i>	<i>Gitans,</i> <i>Bohémiens</i>	<i>Roms, Rroms</i>	<i>Romanis,</i> <i>Romanichels</i>
італійська	<i>zingari</i>	<i>gitani</i>	<i>rom</i>	<i>Roma</i>
іспанська	<i>gitanos</i>	<i>cíngaros/zíngaros</i> <i>bohemios,</i> <i>flamencos</i>	<i>romaníes</i>	<i>roms</i>
каталанська	<i>gitanos</i>	<i>poble gitano</i>	<i>romanís</i>	<i>(poble) rom</i>
португальська	<i>ciganos</i>	<i>zingaros,</i> <i>boémios, gitanos</i>	<i>roma</i>	
румунська	<i>řigani</i>		<i>romi, rromi</i>	<i>roma</i>
валлійська	<i>Sipsiwn</i>		<i>Roma</i>	<i>Romani(chal)</i>
гельська (шотландська)	<i>Giofagan</i>		<i>Roma</i>	
ірландська	<i>Gioföga</i>	<i>Gipseatacha</i>	<i>Romaigh</i>	
(ново)грецька	<i>τσιγγανοί, γύφτοι</i>		<i>ρομά</i>	
албанська	<i>ciganë</i>	<i>evgjit, gabel,</i> <i>magjypë, kurbetë/ gurbetë, arixi,</i> <i>ashkali</i>	<i>romët</i>	
угорська	<i>cigányok</i>		<i>romák</i>	<i>roma</i>
фінська	<i>mustalaiset</i>		<i>romanit</i>	
естонська	<i>mustlased</i>		<i>romad</i>	<i>roma</i>
турецька	<i>Çingeneler</i>		<i>Romanlar</i>	
баскійська	<i>ijitoak</i>	<i>buhameak,</i> <i>motxaileak</i>	<i>erromaniak</i>	

Особливість номінації полягає в історичному розмаїтті і різнохарактерності назв своєрідного етносу в різних мовах. Зазначимо, що в різних країнах проживають численні субетнічні групи циган зі своїми найменуваннями. В українському контексті це **серви** і **вляхи**. Перші є нащадками румунських і сербських (див. назву вище, походження якої є здогадно слов'янським або грецьким) циган, які прийшли на українські землі в XVII ст., а другі, предки яких походять із Румунії, послуговуються багатозначною етнімічною назвою дискусійного (германського або кельтського) походження, стосовною переважно східнороманських народів, тож ідеться про запозичені назви. Слід констатувати й семантичну неоднозначність цілої низки відповідних етнімічних назв у різних мовах, а саме різнорідні вторинні значення. Про історичний «стаж» і поширеність українських найменувань свідчить наявність чималої кількості похідних, у тому числі власних назв, зокрема прізвищ, а також відомих із історії переносних

значень слова **циган**: ‘коваль’ і ‘учасник весільного обряду’⁵⁵, які стосуються традиційних видів життєдіяльності циган, пор. порт. **sigano** у значенні ‘бродячий торгівець’⁵⁶. Варто згадати показові приклади літературного вживання виразів на зразок **циганський вечір** (‘музичний вечір у циганському стилі’) або відомі з класичних українських художніх творів образні метафори **циган-вечір**, **ніченька-циганка** (Олександр Олесь) і **циганка-осінь** (Олесь Донченко), в основі яких – темне або, навпаки, яскраве, строкате забарвлення, а також порівняння на зразок **чорний, мов циган**⁵⁷ (пор. рос. **черный, как цыган**⁵⁸).

У плані зіставлення зазначимо також, що своєрідність семантики російських найменувань в історичному плані полягає, зокрема, в тому, що вони демонструють специфічне (притаманне насамперед розмовному мовленню) явище узагальнення етнонімічних назв. Так, приміром, назва **цыгане** (як і **греки**) могла стосуватися молдаван⁵⁹, вочевидь через зовнішню схожість і чужу мову. Як зазначав Владимир А. Никонов, «Завдяки своєму зв’язкові з позначуваням об’єктом етнонім може набути зовсім нових значень... Про людину смугляву або бородату в дореволюційній Росії говорили **цыган**. Це зовсім інше значення, ... відетнонімічне»⁶⁰. Рос. **цыган** тлумачилося також (у переносних значеннях) як ‘обманщик, шахрай, гендляр, перекупник’⁶¹. Водночас блр. **цыган** мало значення ‘прошак, канюка’, а також ‘засмаглий, закопчений’⁶². В українських джерелах констатується вживання назви **циган** на позначення шахрая, ошуканця; хитруна⁶³, а п. **cygan** тлумачилося і як ‘людина, що веде кочовий спосіб життя, бурлака’, а також як ‘шахрай, обманщик, аферист’⁶⁴. Те саме варто сказати й про назви того ж походження в інших мовах, зокрема нім. **Zigeuner**⁶⁵ або порт. **sigano**⁶⁶. Саме в таких фактах слід убачати психолінгвістичні аспекти проблемного питання. З-поміж інших пейоративних значень зазначимо таке, як ‘неохайна людина’, пор. нідерл. **zigeuner**⁶⁷ та іт. **zingaro**⁶⁸.

⁵⁵ Б. Грінченко, *Словарь української мови*, т. 4, Київ 1909, с. 428.

⁵⁶ *Dicionário Prático Ilustrado*, ed. J. Lello, T. Lello, Porto 1976, p. 248.

⁵⁷ *Словник української мови*, т. 11, ред. С.І. Головащук, Київ 1980, с. 208.

⁵⁸ *Словарь современного русского литературного языка...*, с. 723.

⁵⁹ Я.В. Чеснов, *Лекции по исторической этнологии*, Москва 1998, с. 113.

⁶⁰ В.А. Никонов, *Читателям; Этнонимия...*, с. 12; пор. Х. Вальтер, В.М. Мокиенко, *Большой словарь русских прозвищ*, Москва 2007, с. 587.

⁶¹ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. IV, Москва 1980, с. 575.

⁶² І.І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 691.

⁶³ А.А. Кокотюха, *Почему Украина не Россия*, Харьков 2004, с. 37.

⁶⁴ *Słownik języka polskiego*, t. I, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900, s. 358; пор. А. Ваńkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego...*, s. 207 (перший приклад зразка 1600 р.).

⁶⁵ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch...*, S. 911.

⁶⁶ *Dicionário Prático Ilustrado*, ed. J. Lello, T. Lello..., p. 248.

⁶⁷ J.H. van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht – Antwerpen 1984, p. 3501.

⁶⁸ *Dizionario etimologico...*, p. 510.

У давнішому італійському словнику назва **zingari** дещо нетрадиційно тлумачиться як «люди зі смуглявою шкірою, без батьківщини, що бурлакують ватагами з десяти-дванадцяти осіб, на возах, ночують у шатрах, живуть крадіжками, обманом, музикою і деякими ремеслами» (з посиланням на слова Луїджі Пульчі, поета XV ст.), а **zingaro** – як «бурлака»⁶⁹.

Водночас ближча до слов'янських назва **zingani** трактується як «цигани з Угорщини, Румунії та інших східних країн, дуже вправні музики»⁷⁰. Схожі переносні значення можуть стосуватися назв іншого походження в різних мовах, а саме англ. **Gipsy**⁷¹ або ж ісп. **gitano** – ‘підлесник, хитрун’⁷².

Наведімо в цьому зв'язку коментар із енциклопедичного етнографічного видання: «Первісно доброзичливе ставлення до циган у Європі змінилося на їх переслідування як бродяг, що промишляють ворожінням і жебруванням...»⁷³.

Не можна не згадати про екстремальне вираження циганофобії під час Другої світової війни – знищення циган на території різних європейських країн, кваліфіковане міжнародною спільнотою, передовсім авторитетними дослідниками історії різного національного й етнічного походження (такими, як Роман Сербин, Гюнтер Леві, Ян Хенкок, Михайло Тяглий), як геноцид⁷⁴, що є трагічною сторінкою в історії Європи.

Повертаючись до сучасності і мовних питань, зазначимо також наявність численних дериватів різної частиномовної належності від назв циган у різних мовах, оскільки їхні семантичні характеристики нерідко перетинаються і є досить показовими. В українському контексті це, зокрема, **циганщина**⁷⁵ на позначення весільного обряду (віднесеного автором зазначеної праці до знаків української етнокультури), а також (як і рос. **цыганщина**) пісенного стилю, тоді як у застарілому вжитку це синонім до слова *циганство* ‘шахрайство, обман; бродяжництво’⁷⁶. Водночас п. **cyganeria** позначає ‘богему’; інше семантичне наповнення мають, наприклад, іт. **zingarato** ‘жебрацтво’ і **zingarata** ‘насмішка, глузування, бравада’⁷⁷, тоді як, скажімо, ісп. **gitaneria** може виступати у збірному значенні ‘цигани’, а також у переносному – ‘лестощі, запобігання’⁷⁸, те саме збірне значення має порт. **ciganaria**, а порт. **ciganice** ‘шахрайство; підступні

⁶⁹ A. Prati, *Vocabolario etimologico italiano*, Torino 1951, p. 1064.

⁷⁰ Ibidem, p. 1062

⁷¹ *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*, eds. W. & R. Chambers, London 1913, p. 203.

⁷² M. De Toro y Gisbert, R. García-Pelayo y Gross, *Pequeño Larousse Ilustrado...*, p. 504.

⁷³ *Весь мир. Расы, народы, нации и народности*, ред. Ю.Г. Хацкевич, Минск; Москва 2002, с. 384.

⁷⁴ Див., напр.: R. Serbyn, *The Canadian Museum of Genocide*, [in:] <http://www.ukemonde.com> (25.06.21).

⁷⁵ В.В. Жайворонок, *Антологія знаків української етнокультури*, Київ 2018, с. 669.

⁷⁶ *Словник української мови*, т. 11..., с. 209.

⁷⁷ N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna 2005, p. 2055.

⁷⁸ M. de Toro y Gisbert, R. García-Pelayo y Gross, *Pequeño Larousse Ilustrado...*, p. 504.

лестоці; обман при купівлі або продажу,⁷⁹ семантично наближається до (вживаних переважно в минулому) східнослов'янських лексем. Із прикметникових словоформ назвімо рум. **țigănos** 'скаредний, скупий', на відміну від семантично нейтрального **țiganesc** 'циганський', а з прислівникових – ісп. **gitanamente** 'у циганський спосіб, спритно, лукаво'⁸⁰. Специфічним явищем є наявність у багатьох мовах дієслівних словоформ, що йдуть від назв циган, оскільки далеко не всі етнімічні назви різних мов мають дієслівні деривати. У цьому сенсі своєрідною історичною універсалією є зафіксовані в багатьох словниках дієслова (різного походження) на зразок укр. **циганити** зі специфічними значеннями 'випрохувати, видурювати; канючити', а також 'обманювати, шахрувати', синонімічними є так само розмовні рос. **цыганить** 'випрошувати', блр. **цыганіць**, с. **циганчити (ce)**, п. **cyganić**, ч. **cikániti**, слвц. **ciġánit'**, слвн. **ciġániti**.

Значимо й деякі (так само загалом архаїзовані) романські та германські дієслівні лексеми: рум. **țigăni** 'канючити, принижено випрошувати'⁸¹; довго торгуватися'; ісп. **gitanear** 'випрошувати; виканючувати'; англ. **(to) gipsy** 'вести мандрівний, кочовий спосіб життя' і **(to) gyp** 'обдурювати'⁸². Психолінгвістичні фактори видаються в таких випадках очевидними.

Не можна не погодитися з тим, що у сучасних мовах спостерігається справді вражаюча картина «участі назв країн і народів у формуванні нових слів»⁸³, до яких слід додати також словосполучення, образні вирази, фразеологію. Це наочно ілюструють і різнотипні назви циганського етносу та їхні похідні в багатьох мовах. Певні усталені словосполучення стосуються характерних реалій циганського побуту, запозичених іншими народами: пор. укр. **циганська голка (циганка)** ('велика товста голка'), п. **cyganek** '(невелика) піч', (діал.) **cyganka** 'узірчаста спідниця / хустка' або **plywka cygańska** 'суп із будрою (собачою м'ятою)'; слвц. **ciġanska pečienka** 'яловичина на грилі', нім. **Zigeunerschnitzel** 'яловичина або свинина з перцем і приправами', ісп. **olla gitana** (букв. 'циганський горщик' – 'варені овочі з грушами'); є також «фантазійні» назви на зразок популярного в Іспанії десерту **brazo de gitano** (букв. 'рука цигана' 'пористий кекс із ромовим кремом' – значеннева основа тут передусім колористична). Інші словосполучення свідчать про особливість циганського буття: пор. укр. **циганський дощ** ('короткочасний дощ сонячного дня') і рос. **цыганский дождь**, цікавим видається в цьому зв'язку хорв. **ciġani** у метафоричному значенні 'крупні (осади)'⁸⁴; метафоричні укр. **циганське сонце** ('місяць') і **циганське**

⁷⁹ *Dicionário Prático Ilustrado*, ed. J. Lello, T. Lello..., p. 248.

⁸⁰ L. Martínez Calvo, *Diccionario español-ruso*, Barcelona 1975, p. 992.

⁸¹ М.В. Сергиевский, К.А. Марцишевская, *Румынско-русский словарь*, Москва 1943, с. 374.

⁸² E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language...*, p. 691; E. Partridge, *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*, London 1958, p. 77.

⁸³ Р.А. Агеева, *Страны и народы: происхождение названий*, Москва 1990, с. 14.

⁸⁴ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, s. 261.

тепло ('холод'); б. **циганско лято** ('бабине літо'). У праці сучасної польської дослідниці Анни Тирпи *Чужоземці і зарубіжні країни в польських діалектах* виділено, зокрема, діалектні назви рослин на зразок **cygajski wsy** (укр. **гребінник звичайний**), **cygańskie pchy** (укр. **череда трироздільна**) або **cygańskie jabko** (різновид цибулі), які (попри зауваги рецензента щодо незвичності й некорисності), мають застосунок у (народній) медицині і споживаються в їжу (тваринами або людьми), як і згадувані тією ж авторкою (фіолетово-чорна) картопля під народною назвою **cyganka** або гриб (темного кольору) **cygan**⁸⁵ (укр. **лійочник ріжковидний**, пор. рос. **вороночник рожковидный**). Не менш характерними є численні історичні паремії: укр. **циганський піт проймас; крутить, як циган сонцем**⁸⁶; блр. **кожны цыган сваю кабылу хвалиць**⁸⁷; пор. рум. **tot țiganul își lauda ciocanul** букв. 'кожен циган свій молоток хвалить' (одним із традиційних циганських ремесел було, як відомо, ковальське⁸⁸), а також **a se muta ca țiganul cu cortul** букв. 'перебиратися, як циган із шатром', тобто 'переходити з місця на місце'⁸⁹, іт. **far vita da zingaro** 'бродяжити, бурлакувати'⁹⁰. Серед фразеологізмів є чимало таких, що відбивають так звані етнічні або національні стереотипи (які не завжди є позитивними, але йдеться про явище, притаманне багатьом мовам і стосовне представників різних етносів): пор. укр. **душа християнська, а совість циганська; обдурив, як циган на ярмарку**⁹¹; **коваль завинив, а цигана повісили**⁹²; **циганові забожиться, що батогом ляснуть; робить, як циган у жнива**; рос. **бил цыган мать, чтоб жена боялась**⁹³ (зауважимо, що такі ексцентричні емотивні сентенції слід віднести до розряду історизмів).

Очевидним видається зв'язок названих стереотипів із психолінгвістичною перцепцією етнічних назв і дериватів. Однак роль таких типових гетеростереотипів не варто абсолютизувати. Якщо в більшості випадків вони є відображенням певних історичних обставин (показовим прикладом є, скажімо, своєрідна дихотомія англійського і французького стереотипів), то в цьому разі йдеться, на наш погляд, насамперед про певною мірою специфічне сприйняття слов'янами та іншими європейцями особливостей циганської ментальності, способу життя і,

⁸⁵ В. Kuryłowicz, [рец.] *Anna Tyrpa, Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach, Kraków 2011, ss. 320, „Białostockie Archiwum Językowe” 2012, nr 12, s. 345-346.*

⁸⁶ К.Л. Яніцька, *Українські прислів'я, приказки, усталені вирази та порівняння, загадки, скоромовки, колядки, щедрівки*, Київ 2011, с. 272.

⁸⁷ Г.П. Півторак, О.І. Скопненко, *Білорусько-український словник*, Київ 2006, с. 691.

⁸⁸ Пор. також характерне укр. діал. (гуцульське) *циган* у значенні 'коваль', див.: Б. Грінченко, *Словарь української мови...*, с. 428.

⁸⁹ Т. Celac, I. Etcu, T. Ursu, *Dicționar român-rus*, Chișinău 2002, p. 745.

⁹⁰ Г.Ф. Зорько, В.Н. Майзель, Н.А. Скворцова, *Новый итальянско-русский словарь*, Москва 1995, с. 987.

⁹¹ К.Л. Яніцька, *Українські прислів'я...*, с. 275.

⁹² В.В. Жайворонок, *Антологія знаків української етнокультури...*, с. 669.

⁹³ А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко, *Збірка українських приказок та прислів'їв*, Київ 2002, с. 40; 19.

зрештою, культури. До того ж історія формування таких стереотипів (принаймні, у випадку з Україною або Росією), сягає імперських часів. Сучасні дослідники, зокрема славісти, звертаються до мовного матеріалу, стосовного фразеології, образних порівнянь і т. д. в описі різних етнічних стереотипів, пов'язаних із уявленнями про німців, французів, англійців, італійців, циган тощо⁹⁴.

Повертаючись до поширюваної в українській мові самоназви **рома́**, необхідно зазначити, що вона стосується не всього етносу, а тих його представників, що проживають на території Європи (у тому числі України), і до того ж не всіх (хоча йдеться про переважну більшість), бо в інших країнах Європи (насамперед у Німеччині та Франції) є також так звані **сінті** (походження цього найменування фактично невідоме), що послуговуються однойменним циганським діалектом, але не ідентифікують себе як належних до **рома**), серед них є такі (переважно франкомовні), що називають себе **мануш** (від циг. 'людина') або ті (переважно іспаномовні), самоназвою яких є **кале** (від циг. 'смугляві, чорні'). Крім того, не всі цигани розмовляють однією мовою і не виключено також, що їхні предки походили з різних (навіть протилежних) частин Індії⁹⁵. Останній автор висловлює припущення про неіндоевропейське (дравідійське) походження частини циган, а за таких умов складно говорити про генетично єдиний етнос. Тлумачення ж вихідного значення слова **ром** як 'людина' є дещо неточним, оскільки (на думку індоевропейців) йдеться про представника певної касты. Зауважимо з цього приводу, що сучасні російські дослідники відносять новітнє рос. **ром** до розряду соціонімів⁹⁶.

Проблема, стосовна традиційної української назви (**цигани**), полягає в тому, що її сприйняття частиною мовців (на психолінгвістичному рівні) буває дещо неоднозначним (це залежить переважно від їхнього соціокультурного статусу). Утім, це радше слід уважати соціальним і в певному сенсі політичним питанням. Причиною є, зокрема, ті самі етнічні (національні) стереотипи, у тому числі негативні або, принаймні, не зовсім позитивні, що не походять із суто мовної

⁹⁴ Див., напр.: P. Kosta, *Prototypensemantik und Stereotypen*, [in:] *Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung. An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*, Halbband I, 2009, S. 842-844; див. тж.: J. Bartmiński, W. Chlebda, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 2013, t. 25, s. 69-95 (тут йдеться вже про стереотипізацію Європи і європейців).

⁹⁵ Митрополит Іларіон (І. Огієнко), *Етимологічно-семантичний словник української мови...*, с. 194.

⁹⁶ М.В. Смирнова-Сеславинская, *Соционим ром в системе социальной терминологии цыган и его индийский этимон dot как маркеры социальной динамики их носителей (опыт антропологического исследования)*, [в:] *Ранние формы потестарных систем*, ред. В.А. Попов, Санкт-Петербург 2013, с. 281; М.В. Смирнова-Сеславинская, *Проблема субъекта речи и межкультурной коммуникации в лингвоантропологическом исследовании. Что такое «ром» с точки зрения носителя цыганского языка?*, «Культурологический журнал» 2013, № 1 (11), электронное издание, [в:] http://www.cr-journal.ru/rus/journals/188.html&j_id=13 (10.03.2021)

сфери, але знаходять своє відображення в мові, насамперед розмовній, у переносних (свого роду «психолінгвістичних») значеннях етнонімів, сталих словосполученнях, прислів'ях і приказках. Для порівняння окремо слід згадати про так звані етнофолізми (етнофобізми або ж експресивні етноніми на зразок рос. **хохол** або укр. **кацап**) як атрибути «мови ворожнечі». Вони існують у багатьох мовах світу, але слід наголосити на тому, що більшість таких слів або виразів перебуває поза межами літературної норми і загалом поступово виходить з ужитку з подальшою демократизацією суспільних відносин. У лінгвістичному сенсі етнонімічні назви **циган** і **ром(а)** (відносними, хоча й різнорідними, паралелями можуть бути, приміром, **угорець** і **мадьяр**, **грек** і **еллін**, **фін** і **суомі**) не є абсолютними синонімами або ж лексичними дублетами, але в українській мовній царині їхні значення є досить близькими. Про історичне співвідношення говорити особливо не доводиться, оскільки друга назва з'явилася в українській мові лише наприкінці минулого століття (її історія відкриває перспективи для подальших досліджень), тож її немає в 11-томному *Словнику української мови 1970-1980 рр.*, а сучасний однотомний академічний словник (2-е видання) фіксує слово **ромá** з лаконічним поясненням «Самоназва циган»⁹⁷. Водночас у ЗМІ дедалі частіше вживаються слова **роми** і **ромський**, хоча нормативним явищем це ще не стало; такі ж назви виступають і в документах державних органів⁹⁸. Зрештою, слід сказати, що вживання синонімів, коли йдеться про слова з відносним, а не якісним значенням, не може становити проблему. Так само не може бути проблематичною належність назви **циган(и)** до екзонімів, оскільки цей термін фактично не містить у собі чогось відверто негативного (єдине застереження пов'язане лише з психолінгвістичними «нюансами»), це стосується, власне, всіх етнонімічних назв, усталених літературною нормою та історичною традицією. Тож говорити про необхідність уживання в цьому випадку назви, відмінної від традиційної, беззаперечних підстав немає, принаймні лінгвістичних. Науковці (філологи й історики) дотримуються загалом саме такої думки⁹⁹. Комунікативний досвід автора свідчить також про те, що не всі представники циганського етносу переймаються саме такою проблемою. Утім, владні органи і суспільство мають право вільного вибору.

Крім того, штучні мовні трансформації (до того ж певною мірою «нав'язані» номінальними носіями іншої мови з неусталеними нормами і представниками

⁹⁷ *Словник української мови*, ред. В.В. Жайворонок, Київ 2016, с. 1008.

⁹⁸ Див., напр., *Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» від 11 вересня 2013 р. № 701-р.* Верховна Рада України, [в:] <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-p> (05.03.21).

⁹⁹ Див., напр., Н. Зіневич, *Етноніми роми, цигани в сучасному українському науковому дискурсі* [in:] *Das atmen godi pala Lev Čerenkov. Romani historija, čhib taj kultura*, редакторы: К. Kozhanov, М. Oslon, D.W. Halwachs, Graz 2017, с. 325-338; В.В. Шаповал, *Лингвистические рассуждения об альтернативе «цыгане – ромы»*, [в:] <http://www.liloro.ru/romanes/shapoval17.htm> (17.07.2016).

іншого етносу, зокрема через певні психолінгвістичні обставини, стосовні інших, етнічно нерідних, мов) не можуть дорівнювати вирішенню соціальних проблем. Показовим прикладом (із сучасної американської історії) може слугувати назва **афроамериканці** (англ. Afro-Americans, від African Americans), що у 80-ті роки минулого століття стала офіційним субститутом іспанської за походженням назви **негри** – англ. Negroes – у зв'язку з проблемою расизму. При цьому усвідомлюємо, однак, усю відносність такої історичної паралелі й різні соціополітичні масштаби порушуваних питань.

Згадаймо наостанок нерідко цитований біблійний вислів із послання апостола Павла¹⁰⁰: «Нема вже ні юдея, ні елліна, ... ані раба, ані вільного...». Рівність усіх громадян як соціальне благо виходить (як і в розгляданому питанні) далеко за мовні межі, а забезпечення цієї рівності є спільним завданням держави і громадян, усіх членів суспільства.

References

- Ageeva R.A., *Kakogo my rodu-plemeni? Narody Rossii: imena i sud'by. Slovar'-spravochnik*, Moskva 2000.
- Ageeva R.A., *Strany i narody: proiskhozhdenie nazvaniy*, Moskva 1990.
- Bahmet A., Dashchenko M., Andrushchenko K., *Zbirka ukrayins'kykh prykazok ta prysliviiv*, Kyiv 2002.
- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 2000.
- Bartmiński J., Chlebda W., *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 2013, t. 25.
- Bezljaj F., *Etimološki slovar slovenskego jezika*, kn. 1, Ljubljana 1976.
- Bloch O., *Dictionnaire étymologique de la langue française*, t. I, Paris 1932.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.
- Bŭlgarski etimologichen rechnik*, t. 6, red. kolegie: M. Nacheva, T.At. Todorov, Sofie 2002.
- Celac T., Etcu I., Ursu T., *Dicționar român-rus*, Chișinau 2002.
- Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*, eds. W. & R. Chambers, London 1913.
- Cheboksarov N.N., Cheboksarova I.A., *Narody. Rasy. Kul'tury*, Moskva 1971.
- Chesnov V.Ya., *Lektsii po istoricheskoy etnologii*, Moskva 1998.
- Cihac A. de, *Dictionnaire d'étimologie daco-romane. Eléments magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort s/M. 1879.
- Corominas J., *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid 1998.
- Corominas J., Pascual J.A., *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid 1984.
- Dal' V.I., *Tolkovyy slovar' živago velikoruskago yazyka*, t. IV, Moskva 1980.
- Dale J.H. van, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht – Antwerpen 1984.
- Dauzat A., Dubois A., Mitterand H., *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique*, Paris 1964.
- Depping G.B., *Istoricheskoe obrazovanie npravov i obychaev vsekh narodov*, Kiev 2003.

¹⁰⁰ А. Коваль, В. Коптілов, *Крилаті слова в українській літературній мові*, Київ 2011, с. 408-409.

- Dicionário Prático Ilustrado*, ed. J. Lello, E. Lello, Porto 1976.
- Dictionnaire de l'Académie française*, 5ème éd. éditions eBooksFrance.
- Dizionario etimologico della lingua italiana*, Santarcangelo di Romagna 2003.
- El andaluz*, [in:] eloivr.net, El lenguaje andaluz, Letra F.
- Etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka*, red. L.I. Fateeva, Moskva 2008.
- Etimolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, t. 6, ukladachi H.P. Pivtorak, O.D. Ponomariv, I.A. Stoyanov, O.B. Tkachenko, A.M. Shamota, Kyiv 2012.
- Fraenkel E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1962.
- Gamillscheg E., *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, Heidelberg 1969.
- Goryaev N.V., *Sravnitelnyy etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*, Tiflis 1896.
- Holub J., Kopečný F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
- Holub J., Lyer S., *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978.
- Hrinchenko B., *Slovar' ukrayins'koyi movy*, t. 4, Kiev 1909.
- Kenrick D., Puxon G., *The Destiny of Europe's Gypsies*, New York 1972.
- Khozhdzenie na Vostok gostya Vasiliya Poznyakova so tovarishchi*, [v:] *Elektronnyye publikatsii Instituta russkoy literatury (Pushkinskogo Doma) RAN, Sobraniya tekstov. Biblioteka literatury Drevney Rusi*, t.10, [v:] <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5142>.
- Klein E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, vol. I, Amsterdam – London – New York 1966.
- Kluge F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23., erw. Aufl., Berlin; New York 1995.
- Kokotyukha A.A., *Pochemu Ukraina ne Rossiya*, Kharkiv 2004.
- Korolëva E., *Obraz inorodtsa v traditsionnoy kul'ture staroverov Latgalii*, „Latvijas Universitātes Raksti” 2012, № 772, sēj. Valodniecība.
- Kosta P., *Prototypensemantik und Stereotypen*, [in:] *Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung / An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*, Halbband I, 2009.
- Koval' A., Koptilov V., *Krylati slova v ukrayins'kiy literaturniy movi*, Kyiv 2011.
- Kowalik-Kaleta Z., Dacewicz L., Raszevska-Żurek B., *Słownik najstarszych nazwisk polskich – pochodzenie językowe nazwisk omówionych w historii nazwisk polskich*, t. I, [w:] <http://rcin.org.pl>.
- Kuryłowicz B., [rec.] *Anna Tyrpa, Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach, Kraków 2011*, ss. 320, „Białostockie Archiwum Językowe” 2012, nr 12.
- Kyuchukov H., *Turkish, Bulgarian and German Language mixing among Bulgarian Muslim Roma in Germany*, „East European Journal of Psycholinguistics” 2019, № 6 (2).
- Kyuchukov Kh., *Psicholingvistichni aspekti na rannie bilingvizm. Vŭrkh material ot bŭlgarski, turski i romski ezik*, [v:] *Sotsiolingvistika i psicholingvistika*, t. 1, Sofie 1997.
- Lyubka A. (2015), *Tsyhan – ne tsyhan*, [v:] <http://www.books-xxi.com.ua/index.php/news/180-tsyhan-tse-tsyhanandrii-lyubka>.
- Machek V., *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.
- Martínez Calvo L., *Diccionario español-ruso*, Barcelona 1975.
- Meyer-Lübke W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1911.
- Mgeladze D.S., Kolesnikov N.P., *Slova toponimicheskogo proishozhdeniya (toponimy) v russkom yazyke*, Tbilisi 1965.
- Mladenov S., *Etimologicheski i pravopisen rechnik na bŭlgarskie knizhoven ezik*, Sofie 1941.

- Mytropolyt Ilarion (I. Ohiyenko), *Etymolohichno-semantychnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, t. IV, Vinnipeg 1994.
- Nascentes A., *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*, t. I, Rio do Janeiro 1955.
- Nascentes A., *Dicionário etimológico resumido*, São Paulo 1966.
- Nasovich I.I., *Slovník bieloruskay movy*, Minsk 1983.
- Nikonov V.A., *Chitatelyam; Etonimiya*, [v:] *Etonimiy*, red. V.A. Nikonov, Moskva 1970.
- Nouveau Petit Larousse*, La Habana 1970.
- Nowicka E., Witkowski M., *Cygan czy rom? Antropologiczna interpretacja sporu o słowa*, „Studia Socjologiczne” 2018, Nr 3 (230).
- Onatsky Ye., *Ukrayins'ka mala entsyklopediya*, kn. XVI, Buenos Ayres 1967.
- Pachev A., Georgiev P., Steiner K., Mühl G., Koronczki K., Dydyński K. et al., *Eastern Europe phrasebook*, Victoria 2001.
- Partridge E., *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*, London 1958.
- Pivtorak H.P., Skopnenko O.I., *Bilorus'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, Kyiv 2006.
- Prati A., *Vocabolario etimologico italiano*, Torino 1951.
- Preobrazhenskiy A.G., *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*, t. I., Moskva – Leningrad 1949.
- Rom sau țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*, red. I. Horváth, L. Nastasă, Cluj-Napoca 2012.
- Rozporyadzennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny “Pro zatverdzhennya planu zakhodiv shchodo realizatsiyi Strategiyi zakhystu ta integratsiyi v ukrayins'ke suspil'stvo roms'koyi natsional'noyi menshyny do 2020 roku” vid 11 veresnya 2013 r. № 701-p.*, [v:] <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-p>.
- Serbyn R., *The Canadian Museum of Genocide*, [in:] <http://www.ukemonde.com>.
- Sergievskiy M.V., Martsishevskaya K.A., *Rumynsko-russkiy slovar'*, Moskva 1943.
- Shaposhnikov A.K., *Etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka*, t. 2, Moskva 2010.
- Shapoval, V.V., *Lingvisticheskie rassuzhdeniya ob al'ternative «tsygane – romy»*, [v:] <http://www.liloro.ru/romanes/shapoval17.htm>.
- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb 1971.
- Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*, t. 17, red. F.P. Filin, Moskva 1968.
- Slovník staroukrayins'koyi movy XIV-XV st.*, red. D.H. Hrynychyn, L.L. Humets'ka, I.M. Kernyts'kyi, t. 2, Kyiv 1978.
- Slovník ukrayins'koyi movy*, red. V.V. Zhayvoronok, Kyiv 2016.
- Slovník ukrayins'koyi movy*, t. 11, redaktor S.I. Holovashchuk, Kyiv 1980.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I, Warszawa 1900.
- Smirnova-Seslavinskaya M.V., *Problema sub'ekta rechi i mezhkul'turnoy komunikatsii v lingvoantropologicheskoy issledovanii. Chto takoe “rom” s tochki zreniya nositelya tsyganskogo yazyka?*, „Kul'turologicheskii zhurnal” 2013, Nr 1(11), (elektronnoe izdanie).
- Smirnova-Seslavinskaya M.V., *Sotsionim rom v sisteme sotsial'noy terminologii tsygan i ego indyjskiy etimon dom kak markery sotsial'noy dinamiki ikh nositeley (opyt antropologicheskogo issledovaniya)*, [v:] *Rannie formy potestarnykh sistem*, red. V.A. Popov, Sankt-Peterburg 2013.
- Stachowski M., *Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény ‘arm’*, „Studia Etimologica Cracoviensia” 2002, № 7.
- Stappers H., *Dictionnaire synoptique d'étymologie française*, Paris s. a.

- Stereotypes and Nations*, ed. by T. Walas, Cracow, 1995.
- The Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English*, eds. N. Dalzell, T. Victor, Abingdon-on-Thames 2007.
- The Oxford Dictionary of English Etymology*, ed. by C.T. Onions, Oxford 1985.
- Toro y Gisbert M. de, García-Pelayo y Gross R., *Pequeño Larousse Ilustrado*, La Habana 1968.
- Турпа А., *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Kraków 2011.
- Vasmer M., *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*, t. IV, Moskva 1987.
- Vaux de Foletier F., *Le monde des Tsiganes*, Paris 1983.
- Ves' mir. Rasy, narody, natsii i narodnosti*, red. Yu.G. Hatskevich, Minsk 2002.
- Walter H., Mokiyenko V.M., *Bol'shoy slovar' russkikh prozvizhch*, Moskva 2007.
- Wasserzieher E., *Kleines etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1977.
- Webster's Seventh New Collegiate Dictionary Based on Webster's Third New International Dictionary*, Editor in Chief: Ph. B. Gove, La Habana 1973.
- Weekley E., *An Etymological Dictionary of Modern English*, vol. I, New York 1967.
- Zinevych N., *Etonimy romy, tsyhany v suchasnomu ukrayins'komu naukovomu dyskursi*, [in:] *Das amen godi pala Lev Ćerenkov. Romani historija, ĉhib taj kultura*, redaktori: K. Kozhanov, M. Oslon, D.W. Halwachs, Graz 2017.
- Zhayvoronok V.V., *Antolohiya znakov ukrayins'koyi etnokul'tury*, Kyiv 2018.
- Zingarelli N., *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna 2005.
- Zor'ko G.F., Mayzel' V.N., Skvortsova N.A., *Novyy ital'yansko-russkiy slovar'*, Moskva 1995.
- Yanyts'ka K.L., *Ukrayins'ki pryslivya, prykazky, ustaleni vyrazy ta porivnyannya, zagadky, skoromovky, kolyadky, shchedrivky*, Kyiv 2011.

ПРО АВТОРА

Володимир Пономаренко – доктор філологічних наук, завідувач відділу, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України. **Публікації:** *Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах – етапи історичного розвитку і сучасність*, Київ 2008. **Статті:** *Глотоніми в сучасних європейських мовах: соціокультурний план*, «Мова і культура» (наукове видання) 2020, вип. 22, т. V (200), с. 159-165; *Іниомовні неологізми в сучасному українському мовленні: соціокультурні виміри*, [в:] *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст* (Збірник наукових праць), Київ 2019, с. 109-134; *Новітні запозичення в українській мові: соціокультурні аспекти*, [в:] *Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія*” (колективна монографія), Переяслав-Хмельницький; Кременчук 2019, с. 354-361; *Етніміка сучасних європейських мов і проблема національних стереотипів*, «Мовознавство» 2018, № 6, с. 11-19; *Etonimi italiani, ucraini ed altri: aspetti comparativi e sociolinguistici*, [in:] *Italian-Ukrainian Contrastive Studies: Linguistics, Literature, Translation – Італійсько-українські контрастивні студії: мовознавство, літературознавство, переклад – Studi Contrastivi Italo-Ucraini: Linguistica, Letteratura. Traduzione*, ed. by S. Del Gaudio, Wiener Slawistischer Almanach – Sonderband 97, Berlin 2019, S. 165-175.

ORCID: 0000-0003-4106-5874

Email: vladimirlingua@gmail.com